

Bəxtiyar Tuncay

rdoStpensolgma2m12m0t1ml6uc0ii471ftl195c81isg22gl0080t914f75 .

BEXTIYARTUNCAJ.WORDPRESS.COM

Dilimizin mənşəyi barədə düşüncələr

[Bəxtiyar Tuncay Dilin yaranması haqqında müxtəlif fərziyyə və nəzəri](#)

Dilin yaranması haqqında müxtəlif fərziyyə və nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan bir qismi dilin təşəkkülünü insan orqanizminin – duyğu üzvlərinin, danışq aparatı və beynin bioloji təkamülü ilə bağlayırlar ki, belə nəzəriyyələrə bioloji nəzəriyyə deyilir. Həmin materialist nəzəriyyəyə görə dil, guya meymunun insana “çevrildi” dövrdə, yəni insani orqanların formalaşdığı dövrdə ortaya çıxmışdır. Sözügedən nəzəriyyənin əsasında “meymun-əcdad”ın təkamülü haqqında sübut olunmamış ideyalar durduğundan bu nəzəriyyədən yan keçmək daha doğru olar.

Dilin yaranması və ilkin vəziyyəti barədə maraqlı nəzəriyyələrdən biri sətəqlini nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, dilin təşəkkülü eşitmə orqanlarının təkamülü ilə bağlı olmuş və guya dil heyvan səslərinin tələqin edilməsi ilə yaranmışdır. Bir çox dillərdə, eləcə də ana dilimizdə bəzi heyvan, quş və həşərat adlarının gerçəkdən də həmin heyvanların çıxardıqları səslərlə bağlı olması faktı həmin nəzəriyyəni maraqlı edir.

Məsələn, dilimizdəki “qurbağa” termini qurbağanın çıxartdığı səsin tələqini ilə yarmışdır:

QUR- QUR → QURBAĞA.

Eyni sözləri qarğanın çıxartdığı səslərin tələqini ilə yaranmış “qarğa” termini barədə də söyləmək olar:

QAR-QAR → QARĞA.

Ququ quşunun adının da onun çıxartdığı səsdən törədiyini söyləyə bilərik:

QU-QU → QUQU QUŞU.

Qazın çıxartdığı səsdən də bu quşun adı törəmişdir:

QA → QAZ

Anadolu türkcəsində cücəyə “cipcip” deyilir və bu ad onların çıxartdıqları səsin təlqini ilə yaranmışdır. Bu tip sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etmək yolu ilə düzəlir. Həmin səslər insanların çıxardıqları reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət hadisələrinin səslərini, cansız əşyaların səslərini təqlid edən sözlərdir. Onlar xüsusi leksik- qrammatik kateqoriya kimi ayrıca nitq hissəsi hesab olunur.

İ. A. Əmirbəyov Azərbaycan və fransız dillərində səstəqlidi sözləri müqayisəli tipoloji aspektdə tədqiq edərək səsin mənbəyini əsas götürməklə səstəqlidi sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) insanla bağlı səstəqlidi sözlər; 2) quşlarla bağlı səstəqlidi sözlər; 3) heyvanlarla bağlı səstəqlidi sözlər; 4) həşəratla bağlı səstəqlidi sözlər. F. B. Abdullayeva isə ingilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla fərqli təsnif təklif etmişdir: a) zərbələri təqlid edən səstəqlidi sözlər; b) qeyri-zərbəni bildirən tonlu səsləri təqlid edən sözlər; c) təmiz küydən ibarət qeyri-zərbəni təqlid edən sözlər; ç) vızıltını təqlid edən səstəqlidi sözlər; d) dissonans, yəni qeyri-ahəngdar səslər kimi qəbul olunan silsilə zərbələri təqlid edən sözlər; e) qeyri-ani baş verən səslərlə ani səslərin birləşməsindən ibarət mürəkkəb səsləri təqlid edən sözlər; ə) təbiətdə dissonans, yalançı zərbələr, qeyri-zərbələrdən ibarət mürəkkəb səslərin təqlidi nəticəsində yaranmış sözlər.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan folklorunda, xüsusən də tapmacalarda səstəqlidi sözlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Elnaz Əliyeva “Azərbaycan və ingilis dili tapmacalarında səstəqlidi sözlər haqqında” adlı məqaləsində yazır ki, Azərbaycan tapmacalarında daha çox quşlarla bağlı yaranmış səstəqlidi sözlər diqqəti cəlb edir:

“Qara toyuq qaqqıldar,

Qanadları şaqqıldar (Bulud, göy gurultusu).

Burada “qaqqıldamaq” toyuqların çıxartdığı səsin imitasiyasıdır, “şaqqıldamaq” artıq quşlara aid deyil, qanadın və ya hər hansı digər predmetin hərəkətdə olduğu vaxt çıxardığı səsin təqlididir.

Körpü altda saz gedər,

Qaqqıldayar ,qaz gedər (Sel, su).

Sağsağan səkər,

Quyruğun bükər,

Qaz qaqqıldar,

Yumurta tökər (Dolu).

Qaq-qaq qalası var bunun,

Yumurtdamaz, qaqqıldamaz,

Uçar balası var bunun (Kəpənək).

Əl-ələşə qarğalar,

Dal ayaqda qarıldar (At ayağına vurulan buxov).

Qara toyuq qaq elədi,

Qanadları taqq elədi (Qapı).

Bir quşum var,

Züy-züyüdü,

Gecə uçar,

Gündüz yatar (Yarasa).

Göründüyü kimi, qarğaların çıxardığı səs qarıldamağa bənzədiyi üçün toyuqların,qazların çıxardığı səsdən

fərqlidir (“qaq”, “qaqqıldamaq”). “Qarğa” sözünü “qarr”, “qarıldamaq”, “qaz” sözünü isə “qa”, “qaq”,

“qarıldamaq”la birbaşa əlaqəli olması, ondan törəməsi ehtimal oluna bilər. Nümunə kimi göstərilən

tapmacalarda qanadların çıxardığı səs fərqlidir: “qanadları şaqqıldadı”, “qanaqları taqq elədi”.

“Taqq” səstəqlidi sözünə müvafiq olaraq, “şaqqıldamaq” felinin də “şaqq” variantı vardır:

Qara toyuq qaqq elədi,

Qanadları şaqq elədi (Pambıq).

Qara toyuq qaqqıldar,

Qanadları şaqqıldar,

Uçsa ildirım çaxar,

Dumanı dağa qalxar (Tüfəng).

Qara toyuq qaqqıldadı,

Qanadları şaqqıldadı (Paravoz).

Eyni ehtimalla “qurbağa” sözünün də “qur-qur”, “quruldamaq” feli ilə əlaqəsi hiss olunur:

Başında papaq,

Əlində cida,

Qur-qur quruldayar,

Nə əsgər deyil,

Nə qurbağa (Sulu qəlyan).

Tar macalarda müəyyən zərbə, toxunma, tökülmə, dağılma proseslərinin nəticəsində yaranan səslərin təqlidi ilə yaranan sözlər də geniş müşahidə olunur:

Alçacıq quyu,

Dambıldar suyu (Damcı).

Dam dambıldar,

Su gombuldar (şappıldar),

Heyva çalar,

Nar oynuyar (Göy gurultusu, dolu).

İşim-işim işıldar,

Yarpaq kimi xışıldar (Qar).

Nə əli var, nə ayağı,

Dağıdar dəli sayacağı

Şıqqaşırıq açar qapı (Yel).

Taqqır-tuqqur ləzgilər,

Bizə qonaq gəldilər.

Qoyun keçi yunundan,

Evə palaz sərdilər (Keçə).

Bu tapmacada “taqqur-tuqqur” at ayağın səsinin təqlididir. Çox güman ki, qonaqların atla gəlişinə işarədir.

Bağlarda tappıldar,

Meşədə şaqqıldar (Balta).

Tapmacalarda suyun səsi müxtəlif cür imitasiya olunur: “pıqqıldamaq”, “şırıldamaq”, “gombuldamaq”, “

sappıldamaq” və s.

Dam dambıldar

Su gombuldar (şappıldar) ,

Heyva çalar,

Nar oynuyar (Göy gurultusu, dolu).

Balaca quyu,

Pıqqıldar suyu (Samovar).

Şappur-şuppur çay keçdim,

Şapırına batmadım.

Qırmızdan don geydim,

Nişanəsin tapmadım (Yuxu).

Daş xırıldar,

Su şırıldar,

Taxta çalar,

Dən oynaşar (Dəyirman).

Dağda tappıldar,

Suda şappıldar,

Obada fərman,

Kənddə Süleyman (Balta, balıq,at, xoruz).

Çox güman ki, burada suyun axma şəraiti, vəziyyəti, intensivliyi mühüm rol oynayır. Müxtəlif situasiyalarda axan suyun çıxardığı səs müxtəlif olur.

Adətən, “vız-vız”, “vızıltı” milçəklərə, ağcaqanadlara xas səstəqlidi leksik vahid hesab olunur. Tapmacalarda bəzən quş uçuşu da “vızıltı” ilə əlaqələndirilir:

Vızhavızla uçan quşum,

Çiçək üstə qaçan quşum,

Öz-özünə xəlbir toxur,

İçərisi şərbət qoxur (Arı pətəyi və bal).

Tapmacalarda müxtəlif səsləri ifadə edən səstəqlidi sözlər də geniş müşahidə olunur. Səstəqlidi sözlər bəzən qafiyə məqsədi ilə də işlənir:

Qağdan gəlir danqıra,

Quyruğu zildən qara,

Yerişi tapur-tupur,

Dırnağı səksən para (Nəvə).

Bir belə bəsti,

Dəstəsi yastı

Balıq lanqıcı,

Ağzı fiş-fişi (Bulud)”.

Səstəqlini nəzəriyyəsi dilimizdəki bəzi zooloji terminlərin mənşəyini düzgün izah etsə də, ümumilikdə dilin mənşəyini bu nəzəriyyə əsasında izah etmək doğru deyil, məntiqdən uzaqdır.

Dilin yaranması haqqında mövcud olan çoxsaylı nəzəriyyələrdən biri də “refleksiv” nəzəriyyədir ki, bu nəzəriyyənin tərəfdarları dilin təşəkkülünün insanın keçirdiyi hisslərlə bağlı olduğunu irəli sürürlər. Doğrudan da bu gün demək olar ki, bütün dillərdə “a”, “e”, “ah”, “of”, “ox”, “ay” və s. kimi emosional-səsli ifadə vahidləri işlənməkdədir. İlk baxışdan belə hesab etmək olar ki, bu vahidlərdən heç biri heç bir zaman heç bir

dildə müəyyən semantik yükə malik müstəqil leksik vahid kimi çıxış etməmişdir. Odur ki, sözügedən hissəcikləri şifahi nitqin ilk kərpicikləri kimi qəbul etmək doğru görünməməkdədir. Bir də ki, həmin hissəciklər yalnız və yalnız hissi informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edirlər və fikri informasiyanı ifadə etmirlər. Bu üzdən də kommunikativ funksiya daşısalar da, heç bir ekspressiv və akkumlyativ rola malik deyillər. Elə bu səbəbdən də belə hesab etmək olar ki, “refleksiv” nəzəriyyənin heç bir elmi əsası yoxdur. Lakin belə düşünmək yanlış olardı.

Türk dilində vaxtilə, bu gün təəccüb hissini bildirərkən qeyri – ixtiyari ifadə etdiyimiz “a:” komponenti müstəqil leksik vahid kimi işlənmiş və hazırda dilimizə ərəbcədən keçmiş “təəccüb” kəlməsinin daşdığı semantik yükü daşımışdır: “Ol meni a: qıldı” (“O məni təəccübləndirdi”. M.Kaşğarlı “Divan”ı, 32-6). Digər bir emosional – səsli ifadə vahidinin (ox-ay) də bir Azərbaycan nağlında (Oxayın nağılı) müəyyən semantik yüklü leksik vahid kimi çıxış etdiyini görməkdəyik. Bu faktlar sözügedən nəzəriyyənin faktoloji əsasa malik olduğunu göstərməklə, türk dilinin də ən qədim laylarını üzə çıxartmağa kömək etməkdə, dilimizin ən qədim leksik vahidləri yaşatmaq qüdrətində olduğunu sübut etməkdədir. Eyni zamanda dilimizin nostratik dil ünsürlərini daha yaxşı qorumuş olduğunu ehtimal etmək üçün əsas verməkdədir. Bir qədər sonra haqqında söhbət açacağımız çoxsaylı faktlar bu ehtimalın həqiqət olduğunu büsbütün sübut edəcəkdir...

Ardını aşağıdakı məqalədən oxuya bilərsiniz. Linkə girin və oxuyun.